

נעמה צבר בן יהושע, לירון דושניק, גדי ביאליק (2007). מי אני שאחליט על גורלם? דילמות אתיות של מורים. ירושלים: מאגנס.

נמרוד אלוני

אתיקה היא תחום ההגות המשמעותי והמכריע ביותר בחיי אדם וחברה. במרכזה ניצבת שאלת היסוד האנושית: **כיצד עליי לחיות את חיי - כך שיהיו ראויים, מלאים, משמעותיים, מספקים, מכובדים ו/או רבי-ערך?** שני ניסוחים דרמטיים וממצים לסוגיה מכרעת זו אנו מוצאים במורשת היהדות: האחד, של קהלת המתריס מעומקי מצוקתו האקזיסטנציאלית: "אי-זה טוב לבני האדם אשר יעשו תחת השמים מספר ימי חייהם" (קהלת ב, ג); האחר, הגותי ומוסרני של חז"ל: "איזו היא דרך ישרה שיבור לו האדם, כל שהיא תפארת לעושה ותפארת לו מן האדם" (פרקי אבות ב, א). התשובות שהיהדות מעמידה לתהיות קיומיות אלה - ובכך מניחה את יסודות האתיקה היהודית - כוללות בין השאר את המידות המרכזיות של "צדקה ומשפט" (בראשית יח, יט), "ואהבת לרעך כמוך" (ויקרא יט, יח), דבקות ב"אמת, דין ושלום" (פרקי אבות א, יח), ו"מה ששנוא עליך לא תעשה לחברך" (תלמוד בבלי, מסכת שבת). באופן דומה מופיעות שאלות היסוד הערכיות הללו - בדבר הדרכים הראויות לעיצוב דמותנו ולהנהגת חיינו - בכל התרבויות הקלאסיות האחרות, ודי אם נזכיר לעניין זה שתי אתיקות ידועות מן המזרח: "דרך הסגולה" של הטאו ותורת "ארבע האמיתות" ו"שמונת הנתבים" של הבודהיזם.

אשר לממד האתי בהוויה האנושית, הוא חל על כלל בני האדם, ללא יוצאים מן הכלל (למעט מקרים של אי שפיות ושל פיגור שכלי). זוהי, כדברי סרטור, גֵּזֶרַת "החירות והאחריות" של כל אדם באשר הוא אדם. שהרי כל אחד מאתנו, מי יותר ומי פחות: (א) אכפתי באשר לצלמו כאדם, לדמותו כפרט ולאופי נהגיו עם הבריות במגוון הקהילות שהוא חבר בהן (המשפחתית, הקהילתית, המקצועית, הדתית, הלאומית, ואף הכלל-אנושית); (ב) שוקל את היעדים, את הערכים, את המאוויים, את הנהגים הרצויים ואת הקווים האדומים - הכול נשקל, מוכרע ומוגשם באמצעות הכושר האנושי לאוטונומיה מוסרית, קרי לחירות ולאחריות לנוכח חשקים פנימיים ולחצים חיצוניים, תוך הישענות על הכישורים הכלל-אנושיים של תפיסה רציונלית, חוש צדק, דעת טוב ורע, שיקול דעת עצמאי, כוח הרצון ויכולת השליטה העצמית.

לצד שותפות הכול באתיקה האנושית - כהגות ערכית בדבר החיים המיטביים לאדם וכתורת מוסר בדבר היחסים הנאותים שבין אדם לחברו - מתקיימים בתרבות האנושית מעגלים ספציפיים של אתיקה, אשר ממוקדים בתחומי עיסוק המוגדרים כפרופסיות. מדובר בפרקטיקות חברתיות מסוג מסוים, אשר על דרך ההכללה ניתן לאפיין אותן: (א) בהתכוונות להטבת מצבם של בני האדם בהיבט מרכזי ומשותף של חייהם; (ב) בהתבססות על מומחיות

בתחום דעת אקדמי מוכר; (ג) במחויבות לסטנדרטים גבוהים, ערכיים ומקצועיים, הן בתהליכי ההכשרה וההסמכה של חברי הפרופסיה והן בהקפדה על האתיקה המקצועית בשגרת העבודה השוטפת. דוגמאות מובהקות לפרופסיות שכאלה הן קודם כול רפואה ומשפטים, אך בימינו גם חינוך, פסיכולוגיה, סיעוד, עבודה סוציאלית ועיתונאות. בכל המקרים הללו אנו נוטים לומר, שמדובר לא רק במקצוע אלא בתחושת ייעוד או בממד של שליחות. אצל בעלי הפרופסיה הראויים לשמם אנו מוצאים משובחות מקצועית ורסנים מוסריים אשר ממוקדים במסירות רבה להטיב את מצבו של המטופל או הלקוח; ותכונות אלה אינן עומדות בפני עצמן, כאילו היו מנותקות מהאדם עצמו, אלא הן הן שדרתו. הפרופסיונליות שלו או שלה היא "אופן היות" ייעודי, היא אתיקה נוספת וייחודית של אנשי הפרופסיה.

על רקע דברים מקדימים אלה בולטת בבהירותה ובדיוקה כותרת ספרם של בן יהושע, דושניק וביאליק: מי אני שאחליט על גורלם? דילמות אתיות של מורים. סגולתה של כותרת זו שהיא מתייחסת למאפיין המשותף לכל הפרופסיות - ההתמסרות והמומחיות שמגויסות לקידום מצבם של בני האדם בתחום מרכזי של חייהם, אך מצליחה גם להבליט את המאפיין הייחודי של המעשה החינוכי; דהיינו, השפעתם הנורמטיבית של מורים על היקבעות זהותם, דמותם ונהגייהם של תלמידיהם בכל הקשור לתפיסות עולם דתיות ואידאולוגיות, לעמדות ערכיות, לדרכי חשיבה ולדפוסי התנהגות. ואכן, שני האתגרים האתיים-חינוכיים הללו עוברים כחוט השני לאורכו של הספר: האחד, שעומד על התנהגות מקצועית המהותית למלאכת החינוך וההוראה: אכפתיות, מסירות, הגינות, אמינות, אומץ, יושר וכבוד לאוטונומיה המחשבתית של התלמיד, לייחודו כפרט וכחבר בקהילת תרבות ספציפית; והאחר, שעומד על פיתוחם ועל הכוונתם של התלמידים לאורם של אידאליים תרבותיים בדבר דמות האדם הרצויה ודמות החברה המתוקנת, כפי שאלה מתגלמים, לדוגמה, בחשיבה המדעית, בפוליטיקה הדמוקרטית ובתרבות הישראלית.

זה המקום לציין שהאתגרים הקשורים בקטגוריה השנייה - של דמות האדם הרצוי ואידאל החברה המתוקנת - מטופלים בספר בצורה מינורית. בשונה מספרים בפילוסופיה חינוכית בכלל (דוגמת אלה של קאנט, ראסל ולם) ובפדגוגיה ביקורתית בפרט (דוגמת אלה של פריירה, ג'ירו וגור-זאב) אין הספר מתפלמס עם תופעות היסטוריות ועכשוויות של מורים ומחנכים, אשר שיתפו או משתפים פעולה עם משטרים מושחתים, רצחניים, דכאניים ונחשלים; אנשי חינוך אשר בשם אידאליים דתיים, לאומניים ואידאולוגיים שטפו את מוחות תלמידיהם ברעיונות עוועים, השחיתו את דמותם המוסרית, דיכאו את כושריהם האינטלקטואליים והיצירתיים, וגזרו עליהם להילחם בשדות קטל מיותרים. ובכל זאת, מענה מסוים לסוגיות אלה אנו מוצאים כבר בהקדמה לספר, שכתב אותה **אסא כשר** ושכותרתה: "הוראה וחינוך: ערכים, מוסר, אתיקה". הקדמה זו מבהירה את "ערכי המעטפת המוסרית", אשר מן הדין שיתקבלו על הכול כבסיס לאתיקות הפרופסיונליות כולן. מדובר בעמדה

מודרניסטית, בעלת מאפיינים של אובייקטיביות מתונה, אנליטית ופרגמטיסטית, אשר מחויבת לערכי היסוד הדמוקרטיים (הומניסטיים וליברליים) של כבוד האדם ושוויון ערך האדם. כפי שטוען כשר, בצדק לעניות דעתי, אין העמדה המוסרית באה להתחרות בהשקפות עולם למיניהן או להחליף אותן, אלא לחייב סוג של הגבלה עצמית של הרצונות ושל המעשים. מדובר בהגבלות ש"בלעדיהן יהיו בני האדם שרויים במלחמה מתמדת של הכול בכול... הגבלות שמאפשרות לבני האדם להבטיח לעצמם צורת חיים, שיש בה השקפות עולם ויש בה קונפליקטים, אבל יש בה גם חיים על פי השקפות העולם האלה ודו-קיום בשלום של בעלי ההשקפות השונות, אלה עם אלה" (עמ' יב).

ניגש עתה לייעודו העיקרי - הפרופסיונלי-רפלקטיבי-מעשי - של הספר:

להרחיב ולהעמיק את המודעות של העוסקים בהוראה ובחינוך... לממדים האתיים שיש בעיסוקים אלה; לתרום לחיזוק השיח החינוכי שהוא בה בעת שיח מוסרי; לבסס את היכולת האתית של אנשי החינוך ואת מחויבותם להביא יכולת זו לידי ביטוי בפרקטיקה החינוכית (והכול בהקשרים האותנטיים) של מציאות החיים המורכבת של בתי ספר ומורים" (עמ' 4).

הספר עומד, להערכתי, במשימה זו בצורה טובה, ומעמיד למורי ישראל תשתיות חינוכיות ביותר של ידע בתחום האתיקה החינוכית, תשתיות שכמעט ולא היו מצויות עד כה בספרות החינוכית בשפה העברית. לצד התכנים החשובים, שנעמד עליהם בהמשך, הספר מאופיין במרכיבים צורניים וסגנוניים שעושים אותו לנגיש ולידידותי לקוראים, וזאת ללא רידוד השפה וויתור על מורכבות רעיונית. הציר המרכזי שהספר בנוי עליו הוא מקרים של דילמות אתיות של אנשי חינוך והוראה. הבחירה האסטרטגית הזו משרתת כהלכה את הייעוד הפרופסיונלי של העצמת המורים בשגרת מלאכתם, וזאת (כפי שמצוין במבוא) משום שהיא מגשרת היטב בין תאוריה לפרקטיקה. היא מדגישה את החיבור ההכרחי והמפורה הדדית שבין ידע עיוני ותוכנות תאורטיות בתחום מחשבת החינוך לכיין מומחיות מעשית בטיפוח אישיות התלמידים, בהקניית דעת ובניהול כיתה. עוד בעניינים אלה של צורה וסגנון חשוב לציין לטובה את הטיפול התלת-שלבי בדילמות האתיות של המורים: השלב הראשון, המופיע מיד אחרי הצגת הדילמה, הוא "קריאה בדילמה", ועניינו הנהרת הטקסט וחשיפת משמעויות והשלכות שונות גלומות בו; השלב השני הוא "התבוננות ביקורתית", ובו נשאלות שאלות מאתגרות ומוצבות חלופות אפשריות, וזאת כדי להיחלץ מעמדות מקובעות, מסולמות ארכאיים של ערכים, מהרגלים דוגמטיים ושאר מיני "מובן מאליו" (שאותם זיהה הפילוסוף החינוכי ג'ון דיואי כמשלות העיקריות לפעילות אינטליגנטית); והשלב השלישי, המעמיק ביותר, גם אם הוא מופיע בספר על קצה המזלג, מעמיד לרשות הקוראים הפניות להשקפות עולם, לעמדות ערכיות ולאסכולות פדגוגיות, אשר יכולות לשמש כהקשרים רחבים לבחינה מקפת וביקורתית של הדילמות הנדונות.

אשר לתכנים, אלה מופיעים בשבעה שערים אשר מייצגים מיון של מכלול הדילמות האתיות-חינוכיות לשבע קטגוריות נושאיות. השער הראשון עניינו הערכת המורים את הישגיהם של התלמידים, וזאת לאור ההגינות השונים, המתנגשים לעתים, של דאגה לרווחת התלמידים, התייחסות למורכבות אישיותם וצורכיהם המיוחדים, קידום אושרם העכשווי וסיוע להצלחתם העתידית מחד גיסא, ושל הכרה באיכות הממשית של הישגיהם, הקפדה על עמידתם בנורמות מוסריות וארגוניות וחובת השוויוניות, האמינות והשקיפות בהתייחס לציבור הרחב ולתלמידים העמיתים מאידך גיסא. השער השני עוסק באכיפת כללי התנהגות, ובמרכזו דילמות של מעמד החוקים והתקנונים המחייבים, דרכים לאכיפת משמעת וענישה, הקפדה על הליך הוגן וגורמים שיכולים לשמש תשתית למידת החסד של "לפנים משורת הדין". השער השלישי מתמקד בנושא כאוב ומוכר לרכים מאתנו, כהורים וכמורים, של טובת היחיד מול טובת הכלל: הדילמה המתפתחת ועולה, לדוגמה, בין הרצון לשלב ולקדם ילדים עם צרכים מיוחדים או בעלי שונות בולטת (אישיותית או תרבותית) לבין הרצון להתקדם עם קבוצת הרוב תוך כדי הסתמכות על הומוגניות נוחה ושגרה פורייה. השער הרביעי עוסק בזכות התלמיד לפרטיות, נושא שמאתגר מורים רבים לא רק בגלל החרגינות והשונויות הרבות בקרב התלמידים, אלא גם בגלל "האקזוטיות הצהבהבה" שקשורה בסגנונות החיים של ההורים, במשפחות חד-הוריות ובסיפורי גירושים נוסח "קרמר נגד קרמר". השער החמישי מבקש להתמודד עם שאלת החינוך הערכי והשקפת העולם של התלמיד, וזאת על רקע ריבוי הנרטיבים והסעעים התרבותיים בחברה הישראלית, העדרם של מאפיינים מוסכמים של זהות קולקטיבית וגבולות מדיניים ואובדן העצות התאורטי באשר לפרדיגמות המודרניות והפוסט-מודרניות לטיפול בסוגיות כמו: הגמוניה תרבותית, יחסי רוב ומיעוט, מסורת וקדמה, כור היתוך, פלורליזם רב-תרבותי או בדלנות קהילתית. השער השישי, אשר בשנים האחרונות מככב גם בשערי המקומונים, עוסק בחובות הפרופסיונליות כלפי הורי התלמידים, אך גם בגבולות המעורבות וההתערבות ההורית במרחב הבית ספרי. והשער השביעי והאחרון מתמקד ביחסים בין מורים עמיתים: מצד אחד, דאגה לרווחתם של מורים אחרים ושמירה על כבודם מתוקף עמיתות למקצוע ואולי גם בגין חברות אישית; מצד אחר, נורמות מחייבות של התנהגות מקצועית ומכובדת הנדרשת מאנשי חינוך ראויים לשמם; ומצד נוסף, נתינת הדעת לטובתם של הילדים, של ההורים, של הקהילה ושל הציבור הרחב. סיכומו של דבר, וכפי שמוצג באחרית דבר, העיסוק ב"דילמות אתיות של אנשי חינוך נועד להאיר את הזיקה ההדוקה בין אתיקה לבין עבודת ההוראה והחינוך, [והכול] במציאות בעייתית, מלאת סתירות, שהיא בו-זמנית מוסרית-אישית, אתית-הוראתית, מוסדית ופרקטית".

זהו עיסוק שראשית פריו בפיתוח הרגישות, המודעות, ההשכלה, ההבחנה, האבחנה והשיפוט בתחומי האתיקה החינוכית, אך תכליתו ומבחנו הקובע הם "ביותר ויותר פעולות במסגרת ההוראה שיהלמו אמות מידה מוסריות". כפי שצינתי קודם, ספר זה מבקש

להתמודד עם הדילמות האתיות-פדגוגיות לא מנקודת מבט אידאולוגית נחרצת כלשהי וגם לא מנקודת המבט הרדיקלית והקונטרה-ממסדית של הפדגוגיה הביקורתית. הוא מבקש לעשות זאת מ"בפנים" ועל דרך הרפלקטיביות המקצועית, דהיינו לשפר ולהעצים את הכוחות הפרופסיונליים של אנשי החינוך וההוראה על ידי העשרת המרחב ההשכלתי-עיוני שעומד לרשותם ובאמצעות התנסות סימולטיבית ורפלקטיבית בדילמות השונות, אשר פריין בשכלול כושרי ההבחנה, שיקול הדעת ואיתנות האופי. כמדריך נוער עכריין בחבורות רחוב, כמורה בחטיבת ביניים ובתיכון, כיועץ אקדמי של מוסדות חינוך חדשניים וניסויים וכמרצה לפילוסופיה חינוכית במכללות ובאוניברסיטאות - מכל זוויות הראייה הפרופסיונליות הללו, אשר התנסיתי בהן בחיי המקצועיים, אני יכול להעיד שבמרבית המקרים הדילמות אשר מוצגות בספר הן אותנטיות ורלוונטיות, והדיון בהן מעורר לחשיבה ומעשיר אותה ברכיבים החיוניים להכרעה שקולה.